

Secció III. Altres disposicions i actes administratius

CONSELL INSULAR DE MENORCA

2942

Acord del Consell Executiu en sessió de caràcter ordinari de 20 de març de 2023, relatiu a la incoació de l'expedient de declaració del ball menorquí de la jota i el fandango com a bé d'interès cultural immaterial de Menorca (BICIM) (exp. 2109-2023-00001)

Antecedents

1. L'article 15.1 de la Llei 18/2019, de 8 d'abril, de salvaguarda del patrimoni cultural immaterial de les Illes Balears, atorga als consells insulars la potestat de declarar en els seus territoris respectius béns d'interès cultural immaterial, i preveu que la incoació del procediment escaient correspon a l'òrgan competent de cada consell insular, que en el cas del Consell Insular de Menorca és el Consell Executiu, que ho pot fer per iniciativa del propi consell, a proposta dels òrgans consultius en matèria de patrimoni cultural immaterial o a instància d'una altra administració pública, comunitat, grup o persona.

2. El Consell Insular de Menorca, a través del seu Departament de Cultura, Educació, Joventut i Esports, l'Agència Menorca Reserva de Biosfera i l'Institut Menorquí d'Estudis, va crear, el 2018, l'Inventari del Patrimoni Cultural Immaterial de Menorca, en el qual el fandango i la jota es troben inventariats amb els codis IPCIME 4/004 i 4/008 respectivament, dins la categoria de Representacions, escenificacions, balls i jocs tradicionals.

3. La jota i el fandango constitueixen el que anomenam *ball menorquí*, ja que són els balls més representatius de l'illa i han acompanyat tradicionalment a Menorca els esdeveniments de caire festiu, com ara noces, porquejades, festes patronals, etc. Aquests balls s'han transmès fins als nostres dies, amb els canvis i les adaptacions propis de qualsevol manifestació de la cultura popular, de manera que el ball menorquí de jota i fandango és un element del patrimoni cultural immaterial de l'illa que es troba plenament viu en l'actualitat.

4. Consta en l'expedient l'informe de la cap del Servei de Política Lingüística i Patrimoni Cultural Immaterial del CIM, en què considera adient incoar l'expedient per declarar el ball menorquí de la jota i el fandango com a BICIM basant-se en els motius següents:

- És un element la pràctica del qual a Menorca es remunta, amb tota probabilitat al segle XVIII, i tot i que va conèixer una etapa de decadència en la segona meitat del segle XIX, es va iniciar un procés de recuperació en la primera meitat del segle passat, que es revifà en el darrer quart de segle en el context del ressorgiment de la identitat cultural pròpia menorquina que va tenir lloc amb l'entrada en la democràcia, i que no s'ha aturat fins a l'època actual.
- Es tracta d'un element que ha sabut adaptar-se als nous temps, que és integrador i fomenta la cohesió social, i que cerca, quan és possible, la renovació sense perdre la seva essència, a fi d'incorporar nous passos i trobar nous públics que puguin garantir-ne la vitalitat.
- Tot i així, arran del fenomen de la globalització i de la irrupció de les noves tecnologies i de noves formes d'oci i entreteniment, el ball menorquí es veu amenaçat una sèrie de riscos que n'aconsellen la salvaguarda a través d'una fórmula jurídica de protecció com és la declaració de bé d'interès cultural immaterial.
- Tanmateix, els portadors actuals del ball menorquí (sonadors, balladors i cantadors), que formen part dels onze grups folklòrics de l'illa que estan integrats dins la Federació Menorquina de Grups Folklòrics (Femefolk), asseguren l'existència d'una comunitat que té la intenció de mantenir vius els balls de jota i fandango, transmetre'ls i adaptar-los als nous temps a fi de captar nous públics i nous practicants.

5. D'acord amb l'article 15 de la Llei 18/2019, de 8 d'abril, de salvaguarda del patrimoni cultural immaterial de les Illes Balears, i mentre el Consell Insular no hagi aprovat el seu propi Reglament per a la declaració de béns d'interès cultural immaterial Menorca i béns catalogats immaterials de Menorca que ara es troba en fase d'aprovació inicial, qui ha d'incoar d'ofici la declaració és l'òrgan competent del Consell Insular respectiu, que en aquest cas és el Consell Executiu.

Vists aquests antecedents,

Atesa la proposta del conseller executiu del Departament de Cultura, Educació, Joventut i Esports (Decret de Presidència núm. 422/2019, de 9 de juliol, BOIB núm. 93 de 10 de juliol de 2019)

El Consell Executiu, per unanimitat dels set membres presents (senyora Mora Humbert, senyor Maria Ballester, senyora Torrent Bagur, senyor Pastrana Hugueta, senyora Gomila Carretero, senyor Juaneda Mercadal i senyora Morlà Subirats) i en votació ordinària, adopta els acords següents:

Primer. Incoar l'expedient de declaració del ball menorquí de la jota i el fandango com a Bé d'Interès Cultural Immaterial de Menorca (BICIM), d'acord amb la descripció dels seus elements i característiques que es detalla en l'informe tècnic de 16 de febrer de 2023, que s'adjunta com a annex i forma part integrant del present acord.

De conformitat amb l'article 15.9 de la Llei 18/2019 de salvaguarda del patrimoni cultural immaterial de les Illes Balears, l'acord de declaració s'haurà d'adoptar en el termini màxim de vint mesos comptat a partir de la data en què s'hagi incoat el procediment. Un cop transcorregut el termini esmentat, si no es dicta una resolució expressa, el silenci s'entendrà desestimatori i es produirà la caducitat de l'expedient.

Segon. Publicar l'acord d'incoació en el *Butlletí Oficial de les Illes Balears* i obrir un període d'informació pública de 30 dies a partir de l'endemà d'haver-se publicat perquè les persones interessades puguin presentar les al·legacions i els suggeriments que considerin oportuns.

Tercer. Notificar la incoació de la declaració i donar audiència, pel mateix termini previst en el punt segon, d'una banda a la Federació Menorquina de Grups Folklòrics, entitat que integra la comunitat portadora que promou el ball menorquí, i al Col·lectiu Folklòric Ciutadella, entitat que, per la seva tasca de recerca, té un vincle destacat amb el bé immaterial, i per l'altra als ajuntaments de l'illa perquè n'emetin un informe previ i preceptiu d'acord amb l'article 15.2 de la Llei 18/2019 abans esmentada.

Quart. Traslladar aquests acords al Consell Assessor del Patrimoni Cultural Immaterial de les Illes Balears, a la Comissió Assessora del Patrimoni Cultural Immaterial de Menorca i a l'Institut Menorquí d'Estudis perquè, d'acord amb l'article 15.5 de la llei esmentada, n'emetin també els corresponents informes preceptius.

Cinquè. Notificar l'acord d'incoació a la Conselleria de Fons Europeus, Universitats i Cultura del Govern de les Illes Balears i anotar-lo en el Registre de Béns d'Interès Cultural de Menorca.

ANNEX

Descripció del ball menorquí de jota i fandango com a bé d'interès cultural immaterial (BICIM)

1. Denominació

Ball menorquí de jota i fandango

2. Tipus de bé

Immaterial: Representacions, escenificacions, balls i jocs tradicionals

3. Objecte de la declaració

L'objecte de la declaració com a bé d'interès cultural immaterial de Menorca és la salvaguarda de la jota i el fandango com a balls típics de Menorca.

Així mateix, s'inclouen en l'objecte de la declaració la música, el cant i el ball dels diferents tipus de jota i fandango que es ballen a Menorca, els instruments amb què s'interpreten i la indumentària tradicional que vesteixen els balladors i les balladores quan escenifiquen aquests balls.

4. Descripció general del bé

La jota i el fandango constitueixen el que anomenam *ball menorquí*, ja que són els balls més representatius de l'illa. Tot i que cadascun d'aquests dos balls tenen la seva pròpia música i els seus propis passos, amb el temps han begut l'un de l'altre fins al punt que, a Menorca, quan es fa una ballada tradicional la gent sol dir que hi ha «ball de fandango», independentment del tipus de ball que s'executi, ja que el fandango és el més conegut dels balls populars que han acompanyat tradicionalment a Menorca els esdeveniments de caire festiu, com ara noces, porcejades, festes patronals, etc., així com el més estès entre els grups de ball menorquí que avui mantenen vius aquests balls tradicionals.

Ambdós balls es ballen arreu de l'illa, però hi ha lleugers matisos entre uns pobles i altres i, fins i tot, entre uns grups i altres i entre sonadors i cantadors. Les variants es coneixen popularment amb el nom del poble on són més característiques. Tant el fandango com la jota, actualment, consten de sis cobles, que poden arribar a dotze i que es van alternant amb la tornada, i els sonadors esperen que els balladors s'aturin de ballar per acabar la peça.

Tenen, per tant, dos components indissociables: la música i els passos de ball. Al seu torn, la part musical es conté de la tornada o part instrumental i la cobla o part vocal-instrumental que executen tant els sonadors com els cantadors i les cantadores. La part musical

s'acompanya amb la guitarra, el tiple, el guitarró, la bandúrria i les castanyoles, als quals es poden afegir altres instruments com el llaut, els ferrets, la pandereta, la simbomba i altres instruments de percussió, i ocasionalment el violí i la flauta.

Els cantadors antics imprimien un toc personal a cada cobla, particularitats melòdiques que, amb el temps, s'han uniformat, de forma que els cantadors actuals fan les melodies de les cobles molt semblants i cada cop menys matisades. Aquesta uniformitat també s'ha transmès en la manera de tocar els instruments.

El fandango és una dansa de caràcter popular, de ritme ternari i de moviment ràpid (*allegro*). És una de les danses més esteses arreu d'Espanya, i se'l coneix amb diferents noms segons la zona (*malagueñas, rondeñas*, fandangos, etc.). A Menorca, la part musical del fandango s'ha alentit respecte de les músiques similars del territori espanyol. Primer, per la idiosincràtica tranquil·litat illenca, i en segon lloc, perquè els transmissors més majors han adequat el tempo musical per poder cantar millor, com ja es feia des d'antic amb l'afinació.

A Ciutadella es conserven musicalment tres fandangos: fandango de dalt, fandango per onze i rondella, que tenen semblances instrumentals amb peces del llevant peninsular, com les malaguenyes, i es particularitzen respectivament per un tempo cada cop més alentit. Les altres poblacions illenques sonen fandangos més «abolerats», amb un so molt més airós, de reminiscències peninsulars i nord-mallorquines que han tingut més contacte amb el bolero, i en els quals poden variar la quantitat de cobles i la manera de cloure la peça (generalment coincideix amb els balladors).

La jota, per la seva banda, és un dels balls més estesos al llarg de la geografia espanyola i, tot i que arreu conserva el ritme ferm, alegre i viu que la caracteritza, s'ha adaptat als costums i al caràcter del lloc on ha arrelat, tant pel que fa a l'estructura melòdica com a l'acompanyament instrumental i als passos de ball, de manera que a Menorca també s'ha alentit respecte a les jotes ballades a altres territoris.

Les variants que mantenen vives les agrupacions folklòriques menorquines són les pròpies de cada localitat. Hi ha la jota des Migjorn, la jota de Ferreries, la jota des Mercadal —també dita jota menorquina o jota maleita, i que ballen els grups d'altres pobles, perquè a Mercadal no hi ha constituïda cap agrupació de balladors— i la jota de Ciutadella. A ponent, a part de la jota de Ciutadella —que tan sols ha conservat sis passos de ball, que s'anomenen els passos mallorquins— també hi ha les variants conegudes com jota de baix, jota de dalt, jota retxada i ReSiMi, totes elles amb una musicalitat més arcaica que la de les altres variants. A llevant, en canvi, és més comuna la coneguda com fandanguera, dita així possiblement perquè, malgrat se sona amb música de jota, el ball s'ha «afandangat», és a dir, ha adoptat l'estructura dels passos del ball del fandango o, fins i tot, els ha substituït pels d'aquest ball.

La simbiosi de la jota amb el fandango és, doncs, palpable a Menorca. A la part de ponent de l'illa, la jota i el fandango tenen una estructura molt similar; mentre que a llevant se sona la jota coneguda com la fandanguera en la qual, actualment, algunes agrupacions han afegit passos de la jota mallorquina a causa de la semblança musical.

5. Pertinences del bé

El bé immaterial del ball menorquí de jota i fandango el conformen els elements següents:

- a) El ball de fandango i els seus passos
- b) El ball de la jota i els seus passos
- c) La música que acompanya els balls de jota i fandango
- d) Els instruments amb què s'acompanya: el tiple, el guitarró, la guitarra i les castanyoles
- e) Les cançons o cobles que s'interpreten amb la música de jota i fandango
- f) La comunitat portadora: balladors, sonadors i cantadors integrants dels diferents grups folklòrics de Menorca
- g) La indumentària tradicional que vesteixen els membres dels grups folklòrics que escenifiquen aquests balls

6. Memòria històrica del bé

És pràcticament impossible situar en el temps l'arribada exacta del ball del fandango i la jota a Menorca. Més difícil és, encara, esbrinar com eren aquests balls en els seus orígens i com han anat canviant al llarg dels temps fins arribar als nostres dies. El fandango i la jota que es ballen avui dia són els que ens han transmès els nostres avantpassats més immediats i, per tant, ens permet recular només fins a les darreries del segle XIX.

El fandango és un dels tipus més antics de dansa espanyola i un dels balls tradicionals més estesos avui dia per tota la geografia d'Espanya, però no apareix documentat fins a principis del segle XVIII.

Pel que fa a la jota, Damià Bosch, en el seu treball *Música i ball populars a Menorca* (2011), afirma que les diferents jotes que es ballen i sonen arreu, inclosa Menorca, tenen moltes semblances, la qual cosa deixa clar el tronc comú de les jotes que es ballen i se sonen en els diferents territoris i, entorn dels seus orígens, creu que és el resultat de la simbiosi d'uns balls i una música procedents del sud peninsular, entroncats amb el fandango, que s'estenen per la vessant mediterrània, s'adapten a les particularitats de la zona i es fusionen amb elements d'altres balls i danses primitives. És del parer que aquest procés de formació i consolidació es produeix al llarg del segle XVIII i s'estén i es

generalitza a la resta d'Espanya al segle XIX, moment en el qual pateix les darreres transformacions d'acord amb els usos i costums de cada lloc. Segons l'autor, és aleshores quan es defineixen les actuals jota d'Ansó (Osca), jota de Moixent (València), jota mallorquina o la fandanguera de Menorca. Damià Bosch agafa les semblances de la música i l'estructura dels passos de ball d'aquestes quatre jotes per dibuixar un recorregut de l'arribada de la jota a Menorca. Creu que partiria del sud d'Aragó, arribaria a València i Alacant i, d'allà, faria el bot cap a Mallorca, per arribar després a la nostra illa. L'autor reforça aquesta teoria esmentant que els sis punts de jota, els quals encara es ballen a Ciutadella, s'anomenen encara passos mallorquins i, estructuralment, tenen molts punts en comú amb les jotes mallorquines, i que alguns sonadors mallorquins majors sonen el guitarró de manera molt similar a com es fa a Ciutadella.

D'altra banda, bona part dels instruments que actualment acompanyen aquests tipus d'expressions culturals es recullen en documents més antics, de la primera meitat del segle XVIII, que es conserven en els diferents arxius històrics de l'illa, com ara la guitarra, el guitarró, el tiple, la bandúrria, el llautó o les castanyoles. En el cas del guitarró, considerat avui un instrument autòcton menorquí i imprescindible en tota ballada que s'organitza, apareix citat amb relativa freqüència en els fons documentals dels arxius de l'illa. Per posar-ne alguns exemples, es recull el nom en un inventari de l'any 1702 del capità Antoni Pomar Villalonga de Ciutadella que forma part d'un plec de protocols del notari Joan Codina de l'Arxiu Diocesà de Menorca; en un inventari de l'any 1714 del pagès de Binissequí des Mercadal inclòs en el llibre de protocols del notari Joan Ximenez de l'Arxiu Històric de Maó; en les provisions del batle cònsol de 1728 i 1747 de l'Arxiu Històric Municipal de Ciutadella, i en un inventari de l'any 1786 de Francesc Mir, de Ciutadella, inclòs en el llibre de protocols del notari Pere Tremol de l'Arxiu Diocesà de Menorca. Aquestes dades poden dur a pensar que el guitarró ja es tocava per acompanyar el balls del fandango i la jota en el segle XVIII.

A mitjan segle XVIII, l'enginyer britànic destinat a Menorca John Armstrong, en el seu *The History of the island of Minorca* (1752), parla dels balls menorquins —sense especificar de quins es tracten— i diu que a l'hivern es feien a les cases i, a l'estiu, a les places. També parla de com l'home exterioritzava la seva força i activitat, mentre que les dones ballaven amb moviments més lents. Per altra banda, Christoph F. H. Lindemann, un capellà de les tropes alemanyes hannoverianes desplegades a Menorca com a part de la guarnició britànica durant la segona dominació britànica de l'illa, en el seu *Geographische und Statistische Beschreibung der Insel Minorka* (1786), diu del fandango que és un ball de moviments ben simples acompanyat d'una guitarra i que segueix el compàs amb les castanyoles o les baquetes del tambor. També se sap que al 1782 Juan de Silva Meneses y Pacheco, XIV Comte de Cifuentes i governador de Menorca durant la dominació espanyola de l'illa del segle XVIII, va ser rebut en una visita a Ciutadella amb balls de fandango a la plaça del Born.

Del segle XVIII també es conserven nombroses representacions gràfiques de la pràctica de balls populars a Menorca i l'ús de certs instruments per acompanyar-los. Aquestes imatges han servit d'inspiració per a la confecció dels vestits que porten els balladors dels grups folklòrics creats al llarg del segle XX per ambientar millor les seves actuacions públiques. Alguns exemples representatius són les obres anònimes *Festa popular a Sant Llorenç de Binixems*, del fons del Centre d'Art i d'Història Hernández Sanz de Maó, i *Pagesos benestants ballant a l'entrada de Binigemor*, d'una col·lecció particular; així com les obres costumistes de Joan Chiesa *Festa de camp a Sant Llorenç de Binixems*, del Centre d'Art i d'Història Hernández Sanz; *Festa de Sant Llorenç de Binixems* (atribuït a Chiesa), de l'Ajuntament d'Alaior; *Estudi de personatges*, de la col·lecció de Tomàs Vidal Bendito, o *Estudi de personatges menorquins*, de la Fundació Rubió i Tudurí-Andròmaco, entre altres.

D'altra banda, Francesc Hernández Sanz, en el seu *Compendio de Geografia e Historia de la isla de Menorca* (1908), en relació amb el balls que es practicaven a Menorca durant els segles anteriors al XIX, diu que només es ballava la jota o el fandango, amb els quals les famílies amenitzaven també les seves festes íntimes com noces, porcejades o el carnaval. També es fa referència al fandango en la sarsuela costumista ciutadellenca *Foc i fum*, escrita per Joan Benejam Vives el 1885, però com una cosa residual; la qual cosa fa constar igualment l'arxiduc Lluís Salvador d'Àustria en el seu *Die Insel Menorca del Die Balearen in Wort und Bild Geschildert* (1890-1891), quan diu que Menorca ha estat envaïda per balls europeus que han desplaçat «el fandango i el bolero». El fet que en aquests dos darrers documents no es faci esment a la jota, duria Damià Bosch (2011) a concloure que la jota arribaria i arrelaria a l'illa durant la segona meitat del segle XIX. No obstant, no es pot descartar que arribés abans i que, com succeeix avui dia, l'expressió *ballar fandango* s'utilitzés genèricament per referir-se a ballar qualsevol de les danses tradicionals de l'illa i que el terme *fandango* s'utilitzés de manera indiscriminada per referir-se també a la jota, ateses les seves similituds.

El mateix Damià Bosch explica que la generalització del fandango i altres balls tradicionals que es ballen avui dia a Menorca són el resultat de la recuperació intencionada d'aquesta tradició popular fruit d'un context històric molt concret, i recent. D'un document inèdit redactat pel prevere ciutadellenc Rafael Bosch, extreu que l'any 1913, amb motiu de la celebració del centenari de Francisca Seguí Vila, es va organitzar a Ciutadella un ball de fandango perquè ella l'havia ballat de jove, i que va ser molt difícil trobar quatre balladors que encara el ballassin. L'autor assegura que aquest sentiment de pèrdua podria haver contribuït a la recuperació dels antics balls menorquins, entre ells el fandango i la jota, que encara sobreviuen entre algunes famílies menorquines de la pagesia com un vell reducte del passat. Tanmateix, afirma que el caliu de les danses menorquines es va mantenir, malgrat les modes canviants, fins entrat el segle XX a les zones des Migjorn Gran, el barranc d'Algendar i al migjorn de Ciutadella, paratges de l'antiga ruralia menorquina força connectats però alhora molt aïllats de la resta de la realitat ciutadellenca i de les ciutats. I el fet que temporers de Capdepera i Artà anassin a treballar a les zones de migjorn de Menorca al llarg dels segles XIX i XX hauria fet que hi hagi moltes similituds entre aquests dos indrets en la manera de tocar el guitarró i en alguns passos de ball.

En les dècades de 1940 i 1950, a iniciativa de la Sección Femenina de la Falange Española Tradicionalista y de las Juntas de Ofensiva

Nacional Sindicalista (FET y de las JONS) i en el context de la política franquista d'impulsar els «bailes tradicionales» i el «traje regional», es recuperen de manera real la música i els balls de temps antic i neix la necessitat de crear una indumentària tradicional per escenificar aquestes representacions, que es desenvoluparan bàsicament en festivals i concursos de música i dansa d'àmbit nacional. Així, els primers vestits creats per ballar i sonar s'inspiraran en els treballs d'investigació de folkloristes i estudiosos de la cultura popular del moment, com ara els ciutadellencs Josep Pons Lluch (1910-1987) i Fernando Martí Camps (1917-1993), adequant-los, com no podria ser d'altra manera, a la moda vigent. Aquesta serà la llavor dels col·lectius que avui mantenen viva aquesta manifestació tradicional de Menorca, i que beuran dels pocs sonadors i balladors que mantingueren el seu saber, resistint-se a abandonar-lo malgrat els canvis, fins a la postguerra.

Avui el ball menorquí es transmet a través d'associacions sense ànim de lucre, els grups folklòrics, que promouen, amb les ballades, els estudis i les escoles de ball obertes a tothom, la difusió, la recerca i l'aprenentatge d'un dels trets més identitaris i vius de la cultura popular de l'illa. Els primers grups es creen en la dècada de 1940; però la majoria dels existents avui sorgiren entre les dècades de 1970 i 1990, en el context del ressorgiment de la identitat cultural pròpia menorquina que va tenir lloc amb l'entrada en la democràcia, i que va fer que el Col·lectiu Folklòric Ciutadella reunís els quatre grups que en aquell moment hi havia a Menorca amb l'afany de recuperar i difondre els balls i la música popular en la primera trobada folklòrica de Menorca, al teatre salesià de Ciutadella. En aquest nou context de revifada de la cultura pròpia, es popularitzen aquests balls tot posant l'accent en el caràcter local del fandango, a la vegada que s'activa la consciència d'unitat per una pràctica compartida, el fet de *ballar fandango*.

Amb el temps hi ha hagut, emperò, una clara transformació de l'element. Si abans aquests balls eren, especialment el fandango, danses pausades de parella, tot i que molt marcades, amb un començament lent i la dona mirant sempre a terra; avui, els transmissors d'ambdós balls els ensenyen completament coreografiats, tant pel que fa a la interrelació entre la parella com la que hi ha entre tots els membres del grup, com si es tractés d'una escenificació. Han passat de ser un ball de parella, a ser un ball de grup de parelles que segueixen totes elles els mateixos passos al màxim de conjuntats. El ball s'organitza en dues rengleres perfectament alineades, amb els sonadors al darrere, i quan comença té una tonada que els balladors ja coneixen, i saben les passes que farà la parella. El mètode tan planificat de transmissió i d'aprenentatge del ball menorquí d'avui dia és la mostra fefaent que quan es va recuperar, en la dècada de 1940-1950, pràcticament ja no es ballaven jotes i fandangos. És possible, per tant, que el ball menorquí actual s'hagi convertit en un ball més còmode i més mecànic, perdent la frescor de la improvisació i la força que possiblement tingué en temps més antics. A tot açò cal afegir que la institucionalització de la transmissió del ball, a través de les escoles dels diferents grups, ha afavorit la delimitació de diferències entre uns balls i altres; és a dir, de tipus diferents de jota i de fandango construïts a partir d'una escola d'aprenentatge.

7. Descripció dels usos, les representacions, les expressions, els coneixements i les tècniques que comporta

7.1. El ball

En la representació del ball menorquí de jota i fandango, actualment es formen grups de balladores i balladors que fan els mateixos moviments des del començament fins al final de cada ball. Els balladors es col·loquen per parelles i, per norma general, es posen en línia recta: a una banda els homes i a l'altra les dones, encara que també són freqüents les parelles formades per dues dones, i manco o gens les parelles d'homes. Totes les parelles executen els mateixos moviments a dreta i esquerra. Col·loquen els braços en posició un poc elevada i en semicircumferència, normalment a l'alçada de l'espatlla, i mai sobrepasant l'altura del cap ni per davall de la cintura, i els mouen aïrosament amunt i avall d'acord amb els moviments dels peus. Mentre ballen, poden sonar les castanyoles al ritme de la melodia que sonen els sonadors. Així, balladors i balladores fan els mateixos moviments de ball a dreta i esquerra i, tot i que es mouen igual, en estar les parelles encarades, donen la sensació visual que van en direcció contrària. Per norma general, els homes solen ballar d'una manera més enèrgica i les dones, més pausada, amb els ulls cap a terra, fixats quasi sempre en els peus de la seva parella, per anar coordinats en tot moment, la qual cosa és, segurament, una reminiscència de quan el ball era lliure i el joc era seguir els passos sense indicacions verbals; un joc que també consistia a fer perdre els passos a la parella de ball. Tanmateix, s'ha de fer constar que actualment hi ha una certa tendència a recuperar la llibertat perduda dels balls d'antany, la qual cosa es deu a la influència mallorquina, i s'executen balls en els quals la dona marca el ritme i els passos i l'home l'ha de seguir sense perdre els punts, com es feia abans. Una altra influència, concretament de la jota mallorquina, són les ballades en rotlo, on hi ha un ballador o una balladora que marca els punts i tots els altres el segueixen.

Pel que fa a l'execució del ball, tant la jota com el fandango consten de *paseo*, *arronsa* i pas de ball. Generalment, hi ha un cap de balladors que marca el començament i les voltes dels balladors perquè tots vagin a una. En les agrupacions aquesta figura s'elegeix prèviament; en canvi, en les ballades populars se sol atorgar al ballador més antic o experimentat que hi hagi i, si n'hi ha més d'un, amb un gest es posen d'acord.

Ambdós balls comencen amb una mena de passeig a dreta i esquerra que es repeteix després de cada cobla just després d'haver executat l'arronsa. L'estructura bàsica d'aquest passeig el trobam a molts altres indrets peninsulars, però executats amb aires i floritures diferents. És la repetició d'un desplaçament lateral a dreta i esquerra que comença amb l'elevació del peu dret i després d'un petit balanceig a l'aire cau una mica més endarrere del peu esquerra. A continuació el peu esquerra fa un desplaçament per davant el dret (sempre amb desplaçament lateral del cos) i finalment el peu dret arrossega una mica per darrere l'esquerre i se situa al costat d'aquest darrer. Llavors comença de la mateixa manera el desplaçament cap a l'esquerra. Quan entra la cobla, s'executa el pas corresponent.

La majoria d'aquests passos de ball tenen una estructura bàsica molt similar, que juguen amb la pressió amb la punta del peu per rebotar sobre el mateix peu i creuar amb l'altre per davant i després executar una mena de *battue* (o batuda) rudimentari (més bast i popular que el del ballet) de dos moviments: davant i darrere. Aquests passos també tenen un desplaçament lateral (dreta i esquerra com el passeig). Aquests tipus de pas representen el 98 % dels passos que s'han conservat a Menorca ja que, de l'estructura bàsica, se'n fan moltes variacions (amb volta, dues voltes, punta taló, peu davant peu darrere, etc.).

Del fandango, a Ciutadella s'han conservat divuit passos de ball o punts de ball de fandango (els 6 primers, els 6 darrers i els 6 passos antics, aquests darrers recuperats en la dècada de 1980), amb les músiques del fandango de dalt, el fandango per onze i la rondella. Les altres poblacions conserven el fandango de Ferreries, el fandango menorquí, el des Migjorn, el de Sant Climent, el de sa somereta i sa rodella. Aquests tenen un aire més amallorquinat i s'hi executen més d'una vintena de passos entre els de Ferreries i els passos des Migjorn Gran, alguns dels quals tenen molta similitud amb els passos de fandango de Ciutadella i d'altres amb passos de Mallorca.

En el cas de la jota, a Ciutadella s'han conservat sis passos i sempre s'executen en el mateix ordre preestablert. La característica principal de la jota de Ciutadella és que, mentre s'executa el pas, els balladors o balladores s'intercanvien la posició amb la seva parella de ball. És a dir, amb el pas, el ballador es desplaça a la posició de la balladora i la balladora es desplaça a la posició del ballador. Aquest intercanvi de posició es fa en tots els passos manco el sisè, que s'executa en rotllana, ja sigui amb la parella o amb tot el grup de balladors i balladores. Una altra característica és que aquests canvis de posició, cada ballador els inicia cap a la seva dreta cercant l'esquerra de la parella en el sentit contrari a les agulles del rellotge. D'aquesta manera s'eviten topades. En canvi, el segon pas es fa en el sentit horari. Els passos s'executen amb jocs de peu que permeten el desplaçament, algunes vegades a contra bot i d'altres a peu de rossec. Els passos quart i cinquè incorporen anades i vingudes com si es volgués enganyar la parella del canvi de posició i, finalment, acaben amb una volta abans d'ocupar la posició de la parella. En el pas quart la volta es fa amb la parella mentre es donen l'esquena. En canvi, en el cinquè, la volta és sobre si mateix. Les jotes que es ballen a Ciutadella són la jota de dalt, la jota de baix, la jota retxada i el ReSiMi.

En altres indrets de Menorca també es troben passos que han estat mínimament coreografiats, però cada vegada s'atorga més llibertat als balladors o balladores a l'hora de triar el pas de ball que volen executar. Fins fa pocs anys els passos eren molt afandangats i en alguns casos fins i tot es feien els mateixos passos del fandango. En els darrers anys s'han incorporat algunes estructures mallorquines que permeten eixamplar el repertori de passos a l'hora de ballar la jota; tot i que el punt lliis, tan característic de les jotes mallorquines, queda relegat a l'arrossa del fandango menorquí, fet que permet donar més suport a la teoria de l'afandangament de les jotes menorquines. Així trobam la jota des Mercadal, la de Ferreries (estructuralment idèntica a la jota d'Ansó, Osca), la des Migjorn i la fandanguera a la part de llevant.

El tercer moviment, l'arrossa, és un moviment similar al pas de vals (1, 2, 3... 1, 2, 3) en el qual el primer pas és més llarg i s'avança amb un desplaçament lateral, mentre que el segon i el tercer es marquen al mateix lloc i al centre de l'estructura del vals. Després de l'arrossa, amb una volta sobre si mateix i compassada amb la música, s'enllaça amb el passeig que ja s'ha descrit. Alguns dels fandangos de la resta de l'illa no fan servir l'arrossa i els balladors i balladores passen dels passos de ball al passeig amb dues voltes (a banda i banda) sobre si mateix.

7.2. La música

Per altra banda, els sonadors s'agrupen en un lloc proper a la zona de ball. Poden estar drets o asseguts, i entre ells hi ha un o més solistes, que toquen el seu instrument i intervien amb el seu cant en el moment que els toca. Les rondalles o grups de música generalment es componen de sonadors de guitarres i castanyoles, i de guitarrons i tiples. Habitualment, quan interpreten la jota sonen la guitarra, el guitarró i el tiple, als quals es confia la base harmònica del grup, i damunt d'aquest suport s'hi solen afegir instruments de plectre com la bandúrria i el llaüt, que fan el contrapunt i la melodia. Tampoc no hi falten els instruments de percussió com les castanyoles i, de vegades, s'hi afegeixen la pandereta i els ferrets. A Ciutadella, concretament, els instruments que sonen habitualment són una bandúrria, dues o tres guitarres, un o dos guitarrons, un tiple i castanyoles. Al llevant i al centre de l'illa a vegades hi solen afegir el llaüt, la flauta, el violí, i alguns instruments de percussió com el triangle i la pandereta, entre d'altres. L'ús del sac de gemecs o la dolçaina, ben vius a Mallorca, s'han perdut a Menorca.

Segons la investigadora Maria Antònia Moll (1994), la part instrumental de la jota i el fandango correspon sempre a la tornada (*estribillo*), i la part vocal-instrumental correspon sempre a la cobla cantada per un solista acompanyat pels instruments. Així es van alternant tornada i cobla. Explica l'ordre d'entrada dels instruments en el fandango de la manera següent: en primer lloc entra la guitarra en solitari i de forma anacrística en el segon temps, fent un arpegi (*rasgueo*) de quatre acords sobre la dominant; seguidament, en el segon compàs, entren a la vegada el guitarró i el tiple; en el quart compàs entra per fi la bandúrria amb una de les seves característiques, alegres i agudes melodies, que ens conduirà, després de dues llargues frases, a l'entrada de la primera cobla. Quan ja ha entrat la veu començarà el ritme amb les castanyoles, just al final del primer vers o mot.

Dins aquesta primera part instrumental, es podrien considerar els primers dotze compassos com una introducció i els dotze següents com a tornada, ja que la resta de tornades que hi ha entre cobla i cobla són sempre de dotze compassos, excepte després de la 3a, la 4a i la 6a cobla, que són de setze compassos i reben el nom d'*arrossa*. La tornada del fandango es basa harmònicament en l'alternança entre dominant i tònica, cada dos compassos i sempre en mode menor. Acabada la tornada, tot just després que el cantor comenci la cobla, el fandango passa al seu relatiu major i continua en aquest mode durant tota la cobla alternant cada quatre compassos, amb l'ordre d'acords següents: tònica (4 compassos) - subdominant (4 compassos) - tònica (4 compassos) - dominant (4 compassos) - tònica (2 compassos) - subdominant (2 compassos).

compassos), i acaba entrant en la cadència de dominant del mode menor per conduir-nos una altra vegada a la tornada inicial. L'estructura del fandango seria aquesta, segons Moll:

1. Introducció instrumental (12 compassos sense castanyoles)
2. Tornada inicial (12 compassos sense castanyoles)
3. 1a cobla (24 compassos amb castanyoles), 1r *paseo* (12 compassos: 8 amb castanyoles i 4 sense)
4. 2a cobla (24 compassos amb castanyoles), 2n *paseo* (12 compassos: 8 amb castanyoles i 4 sense)
5. 3a cobla (24 compassos amb castanyoles), 3r arronsa (16 compassos: 12 amb castanyoles i 4 sense)
6. 4a cobla (24 compassos amb castanyoles), 4t arronsa (16 compassos: 12 amb castanyoles i 4 sense)
7. 5a cobla (24 compassos amb castanyoles), 5è *paseo* (12 compassos: 8 amb castanyoles i 4 sense)
8. 6a cobla (24 compassos amb castanyoles), 6è arronsa (12 compassos amb castanyoles) i finalitza el fandango

En la jota, sempre més viva i ràpida que el fandango, l'estructura és més simple, la tornada i la cobla fan quatre compassos de cada sempre en mode major alternant tònica i dominant. La tornada amb què comença està formada per notes de valor curt i és interpretada per la bandúrria, que porta la melodia principal, excepte quan entra la veu humana i queda en segon lloc.

En el cas de les jotes de Ciutadella comencen amb una introducció instrumental, en la qual van entrant els instruments un darrere l'altre, a manera de presentació, fins que queda formada tota l'agrupació folklòrica, en aquest ordre: la guitarra en el segon temps del compàs i sobre l'acord de dominant durant quatre compassos; seguidament, entren el guitarró i el tiple amb l'acord de tònica que, juntament amb la guitarra, sonaran junts durant quatre compassos més, per passar tot junts una altra vegada a l'acord de dominant i anar canviant cada quatre compassos; després ho fa la bandúrria i, per últim, entra la veu.

Una diferència a considerar entre uns grups i altres i entre uns pobles i altres és l'afinació. A la part de ponent és molt peculiar perquè tots els grups afinen els seus instruments una cinquena per davall del to d'orquestra o diapasó, mentre que a la resta de l'illa ho fan a to d'orquestra o de diapasó.

Aquesta primera part instrumental o introducció de la jota consta de dotze compassos, després dels quals segueix una altra frase de dotze compassos més, que és en realitat la primera tornada o *paseo*. Amb ella, entra també de forma anacrúsica el tema principal amb la bandúrria. Després de la introducció i la primera tornada, entra ja la cobla. En la jota de baix, una vegada acabada la cobla, comença una frase instrumental de vuit compassos a manera de tornada amb l'acompanyament de les castanyoles que ens condueix un altre cop a la tornada instrumental inicial de dotze compassos, en què les castanyoles s'aturen fins que entra la segona cobla. Així es va repetint la mateixa estructura fins que acaba la sisena cobla, amb la qual, una vegada finalitzada la darrera frase, la jota s'acaba en sec.

Cal destacar que el guitarró i el tiple, els instruments considerats autòctons de Menorca, tenen una afinació molt particular i són, sens dubte, els que donen al fandango i les jotes menorquines el caire arcaic i únic que els caracteritza. El guitarró se sona a tots els pobles de l'illa; en canvi, el tiple només es troba a Ciutadella. Val a dir que el tiple es va anar abandonant al llarg del segle xx en favor del guitarró i la guitarra, fins al punt que, entrada la dècada de 1990, només hi havia un sonador, Joan Moll, que el sabia tocar. Gràcies a aquest portador, l'estudiosa Maria Antònia Moll (1994) va escriure per primera vegada les partitures de la música del fandango, les jotes i el bolero que, fins aleshores, havien estat transmeses de forma oral, permetent així recuperar les cançons i melodies amb la participació de tots els instruments, inclòs el tiple, i salvar-los de l'oblit. No obstant, va ser necessari animar alguns mestres artesans constructors de guitarrons perquè construïssin tiples, ja que pràcticament ja no en quedaven exemplars per poder-los tocar.

7.3. La cobla

A la música, com s'ha dit, s'afegeix la veu humana, la qual té durant la cobla el paper principal dins el grup de sonadors. A la part de ponent hi sol haver un únic solista, mentre que a la resta de l'illa el cant va a càrrec d'un grup de solistes que canten a l'uníson. Actualment, la majoria de grups folklòrics opten pel cant de dona en lloc del d'home, com era comú en el passat.

Tant en el fandango com en la jota se solen cantar només fins a sis cobles, que corresponen a sis passos de ball diferents (un per cada nova cobla), mentre que la tornada instrumental es fa al mateix pas, anomenat *paseo*, i en alguna tornada, com s'ha vist, amb el pas dit *arronsa*. Les cobles del fandango i la jota són quasi sempre una quarteta heptasil·laba de rima consonant. La cobla del fandango consta de sis frases, mentre que la de la jota en té set. Per tant, en ser una quarteta, en el fandango l'estructura més habitual és l'esquema A-A-B-C-D-A; en canvi, en la jota, l'esquema habitual és A-A-B-C-D-D-A, encara que l'esquema pot variar segons el cantador. Per tant, en tenir la cobla set frases, caldrà repetir tres versos per fer la cobla sencera: es repeteix dues vegades la primera frase al principi, després es repeteix la quarta frase i al final la primera.

Així, la cobla del fandango s'estructura en sis frases. La primera, la tercera i la cinquena frase es condueixen sempre a la cadència de tònica major; la segona frase condueix a la cadència de subdominant; la quarta ens duu a la cadència de dominant; la sisena i darrera frase, en la primera meitat ens porta a la cadència de subdominant (dos compassos) i en la segona meitat ens retornarà (dos compassos més) a la cadència de dominant del mode menor per entrar de bell nou amb la tornada.

L'estructura de la jota, en canvi, són set frases o versos de quatre compassos simples cadascuna. La segona, la quarta i la sisena es desenvolupen sota la funció de tònica per conduir-nos a la cadència de dominant; mentre que la primera, la tercera, la cinquena i la setena ens condueixen a la cadència de tònica. La melodia vocal d'aquestes frases de la cobla està subjecta a l'alternança harmònica entre els acords de tònica i dominant en mode major, canviant d'acord al llarg de tota la jota, cada quatre compassos, d'una manera regular i successiva. Per tant, les frases són generalment esquemes senzills, i segons el solista que les interpreta presenten lleugeres variants en forma d'ornaments o melismes. La melodia de la cobla comença de forma tètica a quasi tots els pobles de l'illa, mentre que a la part de Ciutadella ho fa en forma acefàlica, tot just després de l'atac fort del primer temps del compàs marcat tan sols pels instruments de corda, al qual no s'afegeixen les castanyoles fins que ha començat la cobla.

S'ha de fer notar que els cantadors antics imprimien un toc personal a cada cobla, particularitats melòdiques que, amb el temps, s'han uniformitzat. Els cantadors actuals fan les melodies de les cobles molt semblants i cada cop manco matisades. Aquesta uniformitat també s'ha transmès en la manera de tocar els instruments: s'ha perdut el batut de la guitarra que ajudava a marcar el ritme, i el guitarró i el tiple cada vegada es refinen manco.

En relació amb el contingut de les cobles, solen tractar quasi sempre de temes amorosos, humorístics, satírics i, fins i tot, de vegades sarcàstics. D'altra banda, cal afegir que generalment les cobles es canten en la variant menorquina del català; però a Ciutadella, més que a la resta de l'illa, és costum també cantar algunes cobles en castellà, tant en el fandango com en la jota.

7.4. La vestimenta

Els balladors i sonadors vesteixen d'època o de carrer segons les característiques de la ballada. En les ballades de participació comunitària la indumentària no té rellevància, i els participants solen vestir de carrer. En les ballades d'exhibició s'utilitza comunament la indumentària d'època d'inspiració setcentista, fruit del treball d'investigació fet per Bosch, Mont i Serra (2008). En la indumentària d'època hi ha una línia que recrea el vestir dels menestrals (de poble) i una altra que reproduïx la que portava la gent del camp. Quan hi ha els dos tipus en una mateixa actuació, les parelles es fan d'acord amb cada una de les dues línies de vestir, mai es barregen.

Les peces principals del vestit de dona, tant de balladores com de sonadores, són les següents:

- Calces: Peça de vestir que cobreix el peu i la cama.
- Camisa de davall: Peça de vestir interior constituïda pel cos, que cobreix dels múscles fins a la cintura; el faldar, que pren vol i baixa fins una mica més avall del genolls, i les mànigues, que amb espai sobrer rodegen els braços.
- Faldons: Peça que cobreix les cames, des de la cintura fins als turmells. El terme s'utilitza en plural perquè antigament es duïen diferents faltes sobreposades per estufar el vestit i protegir-se del fred.
- Gipó: Peça de vestir amb mànigues que cobreix el tronc dels múscles fins a la cintura, i s'ajusta i es cenneix al cos deixant un escot generós; el més comú és el gipó obert al davant, més a la part alta i manco a la cintura, fermat amb una cordonera i deixant entreveure per la part davantera la camisa interior.
- Jaqueta: Cos semblant al gipó, obert per davant, ajustat amb cordonera, i amb un faldar que cobreix la part dels faldons que se cenneixen a la cintura.
- Manteta: Peça de roba que té la mateixa forma i es col·loca de la mateixa manera que el rebosillo, però és més grossa i arriba als colzes.
- Rebosillo: És la peça estrella de la indumentària femenina d'època menorquina. És una peça de roba en forma de mitja lluna que cobreix el cap, els costats de la cara, l'esquena i els pits, i acaba en punta a prop de la cintura; els dos extrems de la mitja circumferència s'uneixen davant formant dues línies paral·leles que neixen davall la barbeta fins a la part baixa de la post dels pits. Hi pot haver el rebosillo de davall i el de damunt, el que queda a la vista, que sol anar conjuntat amb els faldons de damunt.
- Sabates: Actualment s'utilitzen amb poc taló, de color fosc i amb sivella. En la indumentària pagesa es substitueixen per avarques o espadnyes de disseny actual.

Les peces principals de la indumentària d'home, tant de balladors com de sonadors, són les següents:

- Avarques: Calçat rústic de pagès. Actualment s'utilitzen les avarques de disseny actual amb pell de bòvid de color natural; però quan es vesteix de menestral, s'utilitzen sabates negres amb sivella.
- Calces: Peça de roba que cobreix el peu i s'ajusta al contorn de les cames fins davall els genolls, similar al de les dones.
- Calçons justs: Peça de roba que cobreix les cames fins als genolls i que va ajustada a la cintura, s'ajusta a les cames i es ferma just davall del genoll amb una veta que passa per dins d'una beina, o amb una botonadura acabada en una trinxa i una sivella.
- Camisa de lli: Peça de roba interior que queda en contacte amb la pell, igual que les dones, que cobreix els braços i el cos. Es divideix en el cos, que va del coll fins a la cintura, les mànigues i el faldar, que és la resta de roba que penja de cintura cap avall.
- Capa: Peça de mudar de forma redona i sense mànigues que cobreix del coll cap avall, segons la seva llargària. És una peça poc utilitzada.
- Capell: El model de capell més freqüent avui dia, tant en homes com dones, és el de ventalla recta, de tela o de llates d'espart.
- Faixa: Peça de roba, més llarga que ampla, que se cenneix al cos per la cintura fent-hi dues o més voltes i que, originalment, servia

per estrènyer el cos i aguantar forta l'esquena o per subjectar els calçons com si fos una corretja. Amb els temps esdevingué una peça ornamental.

- Guardapits: Peça de roba ajustada al cos que es posa damunt la camisa, cobreix el cos des del coll fins a la cintura, o fins un poc més avall, i va ajustada amb una filera frontal de botons que, normalment, solen anar desbotonats, tan sols deixant oberta la part alta de la pitrera, per on es pot veure el coll de la camisa.
- Jaqueta: Peça de roba d'abric amb mànigues que es posa damunt del guardapits i que cobreix el cos. Les modalitats més freqüents són el saio (cobreix el cos des del coll fins més avall de la cintura i sol anar obert a la part davantera i sense botons), la casaca (similar al saio, amb volada de falda a la part posterior i de forma folgada en la part baixa, cobrint el tronc fins a l'alçada dels genolls) i la levita (peça cenyida al cos que cobreix de les espatlles fins els genolls, amb coll i mànigues bastant ajustades, amb el davant entallat a la cintura i amb faldons rectes als costats que envolten les cuixes cap a darrere). Atès que és una peça poc còmode per ballar, s'usa ocasionalment.
- Mocador: Peça de roba que s'embolica i es nua al coll o que va fermada al cap; quan es vesteix a la pagesa, actualment se sol utilitzar el característic mocador de feixina.

8. Identificació dels portadors i forma de transmissió

La comunitat portadora són els balladors i els sonadors que han après a ballar, sonar o cantar la jota i el fandango en algun moment de la seva vida, els quals habitualment s'organitzen per ballar i sonar a través dels grups folklòrics dels quals són membres. Aquestes agrupacions estan constituïdes legalment com a associacions sense afany de lucre, s'organitzen de manera homogènia arreu del territori illenc i, avui per avui, són els qui mantenen la pràctica i la transmissió de les danses tradicionals i les músiques i els cants que les acompanyen. El perfil de balladors i sonadors pel que fa a edat, gènere o origen social és molt heterogeni. Els grups folklòrics actualment constituïts i el nombre de membres que té cadascun són els següents:

- Grup Folklòric Aires des Migjorn Gran (es Migjorn Gran): 12 membres
- Grup Folklòric Aires des Barranc d'Algendar (Ferreries): 25 membres
- Grup Folklòric Sant Miquel (Ciutadella): 30 membres
- Grup Folklòric Tramuntana (Ciutadella): 55 membres
- Grup Folklòric Sant Isidre (Ciutadella): 30 membres
- Grup Folklòric Castell de Sant Felip (es Castell): 25 membres
- Grup de Balls Populars Arrels de Sant Joan (Ciutadella): 44 membres
- Escola de Música i Ball Menorquí del Centre Cultural i Esportiu de Sant Lluís: 11 membres
- Grup Folklòric Es Born (Ciutadella): 25 membres
- Grup Folklòric Es Rebot (Maó): 25 membres
- Rondalla i Grup de Ball d'Alaior: 25 membres

Tots aquests grups s'integren en la Federació Menorquina de Grups Folklòrics (Femefolk).

La jota i el fandango es transmetien antigament de manera natural i de forma oral de generació a generació seguint o copiant els passos d'un ballador que coneixia el ball en celebracions familiars, en els balls que s'organitzaven a les places dels pobles o, en l'àmbit domèstic, durant les vetlades d'hivern al voltant de la foganya. Els sonadors també aprenien a tocar els instruments de la mà de sonadors experimentats, observant, escoltant i practicant. I l'art del cant s'aprenia de la mateixa manera, d'oïda, imitant i cantant juntament amb un cantador experimentat al costat, fins que hom aprenia a cantar tot sol. Avui dia la transmissió de la jota i el fandango, tant la música com el cant o el ball, passa en gran part per les sessions d'aprenentatge que organitzen els grups folklòrics, les quals són obertes a tothom, sense distincions d'edat ni de gènere.

9. Elements materials i immaterials vinculats al bé

Els elements materials vinculats al ball menorquí són, bàsicament, tota la vestimenta que s'ha descrit més amunt i els instruments musicals que els acompanyen, que són fonamentalment els següents:

- Bandúrria: Similar a la guitarra i emparentada amb el llaüt; consta de sis cordes dobles amb igual afinació que el llaüt però una octava més alta, i amb una caixa harmònica, més petita que aquest, de dors pla. Les cordes es toquen amb un plectre. La sonoritat de la bandúrria és més aguda i penetrant que la del llaüt.
- Llaüt: Instrument de plectre de característiques similars a la bandúrria, però amb una caixa harmònica més grossa i de dors convex. Té la mateixa afinació que el guitarró però una octava més baixa.
- Guitarra: Cordòfon de sis cordes simples successor de la viola de mà i instrument per excel·lència que acompanya els principals balls i danses d'arreu d'Espanya, i dels més representatius de la tradició musical espanyola a l'exterior.
- Guitarró: Cordòfon autòcton menorquí de cinc cordes simples, i de forma similar a la guitarra però de dimensions molt més petites, amb la caixa de ressonància en forma de vuit i els dors pla. És semblant a l'anomenat en castellà *guitarrillo*, emperò el tipus menorquí té com a particularitat principal que el mànec és molt més llarg que qualsevol altre instrument similar. A diferència de la

guitarra, l'acompanyament amb el guitarró i el tiple consisteix en un joc de canell cap avall i cap amunt fent una arpegiat ràpid (*rasgueo*) utilitzant tots els dits de la mà. I, en el cas particular de Ciutadella, fins i tot, a vegades el sonador pot fer com un tremolor molt ràpid, que s'anomena *refinar*, o una manera de tocar-lo conegut com *ventar*.

- Tiple: Cordòfon autòcton menorquí, de característiques molt similars al guitarró, però de mida bastant més reduïda que aquell i només té quatre cordes simples. Les dimensions també marquen les característiques del so, de manera que el tiple és molt més agut que el guitarró. El model menorquí té força similituds amb el tiple de Canàries; però té el mànec més llarg i ample, mentre que la caixa de ressonància és també més ampla i alta i amb el dors pla.
- Castanyoles: Instrument idiòfon de percussió consistent en dues peces generalment de fusta, de forma rodona, que tenen una cara còncava i que, agitades una contra l'altra amb les mans, produeixen un so sec i fort que sol servir principalment per acompanyar danses. A Menorca les castanyoles es toquen durant el ball del fandango i la jota sobretot per marcar el ritme.
- Ferrets: Instrument de percussió consistent en una barreta metàl·lica doblegada en forma de triangle, a la qual, suspesa amb un cordill, li peguen amb una altra barreta metàl·lica recta i li treuen un so molt vibrant.
- Pandereta: Instrument de percussió idiòfon i membranòfon format per un marc circular que subjecta una membrana tibant. Al voltant del cercle hi ha ranures que subjecten disquets metàl·lics que sonen per entrexoc de parells.

Pel que fa als elements immaterials, hi estan els oficis i les tècniques de construcció dels instruments autòctons menorquins com són el tiple, el guitarró i les castanyoles. Alguns constructors destacats han estat Ramon Castelló Puiggener, Cristòfol Febrer, Sebastià Moll Capó, Jaume Benejam, Joan Benejam i Joan Pons Huguet. Aquest darrer va construir un tiple per encàrrec d'un sonador des Castell i un altre per un de Sant Lluís, la qual cosa amplià l'ús d'aquest instrument més enllà de Ciutadella.

També hi estan relacionats altres balls de Menorca particulars d'un poble en concret de l'illa, com són el ball des còssil (es Castell) i el bolero de Ciutadella.

10. Estat de conservació del bé

La recuperació dels balls tradicionals al llarg del segle xx, la creació i permanència en el temps dels grups folklòrics i les activitats que s'organitzen entorn de la cultura popular, permeten assegurar que la transmissió i la pervivència dels balls tradicionals de la jota i el fandango estan garantides a Menorca. No obstant, són manifestacions culturals que no estan exemptes de debilitats.

10.1. Riscos i amenaces

En primer lloc, es percep una manca de renovació generacional en l'aprenentatge i la transmissió del ball menorquí, tant per part dels balladors com dels sonadors. Es detecta un cert envelliment dels portadors i transmissors i un minvant interès entre la gent jove per conèixer i aprendre el ball i la música propis, la qual cosa és conseqüència, en bona mesura, del context globalitzat en el qual està immersa la societat actual, que du el jovent a interessar-se per altres maneres d'entretenir-se i socialitzar. El nombre de balladors i sonadors que hi ha avui dia és, amb diferència, superior al que hi havia fa cent anys; però, amb les dinàmiques actuals, podria arribar a ser insuficient per garantir-ne la salvaguarda.

En segon lloc, es detecta una manca de constància en certs grups folklòrics pel que fa a la captació de nous membres, l'organització continuada de les sessions de formació i la participació en actuacions, espectacles o trobades públiques, que ajuden a difondre la música i els balls tradicionals entre la comunitat. Es detecta una certa inactivitat en alguns grups folklòrics des d'un temps ençà, la qual cosa podria ser el primer símptoma cap a una dissolució propera i el fi de la seva activitat. Les causes són diverses, però es percep un cert desgast derivat de les dinàmiques internes i de la manca de resposta i d'interès per part de la comunitat en favor d'altres maneres de gaudir de l'oci i el temps lliure.

En tercer lloc, cal considerar també com una debilitat la pròpia institucionalització del mètode de transmissió i d'ensenyament actual dels balls tradicionals i la música associada a ells. No es practiquen en el seu context natural, en el marc d'una festa o d'un esdeveniment familiar o social, ara s'aprenen en l'àmbit d'una escola i s'executen i practiquen en el marc d'un programa d'actuacions. Açò ha pogut donar lloc a la pèrdua de l'espontaneïtat, de l'alegria del ball de temps antic. L'ensenyament es fonamenta a transmetre uns passos i una música perfectament coreografiats, preconcebuts, que pràcticament no deixen espai a la improvisació i a la naturalitat. El mateix sistema d'organització dels grups folklòrics, tant en el mètode de formació com en el de la pràctica i l'assaig, pot arribar a tenir també efectes negatius en el futur dels balls tradicionals, quan aquest deixa de ser un entreteniment i una expressió de diversió i festa i esdevé un deure, amb l'obligació d'assistir periòdicament i amb regularitat a les convocatòries que estableix el grup folklòric.

I en quart lloc, planeja el perill de l'encotillament del ball en sotmetre'l a excessives normes per garantir la protecció de la seva 'genuïtat' i 'autenticitat', que poden acabar convertint-lo en una manifestació cultural inamovible. El risc radica en la possibilitat d'arribar a no ser permeables en l'aprenentatge i l'assimilació d'altres balls afins per no 'contaminar' els balls propis, quan aquests podrien tenir efectes contraris; és a dir, podrien enriquir-los, ampliar-los i fer evolucionar els balls menorquins i les activitats i representacions dels grups folklòrics de l'illa. L'afany de protecció, de mantenir la 'puresa' del ball menorquí, el recel de difondre'l i mostrar-lo fora de l'illa, pot limitar també les seves possibilitats. De la mateixa manera que els diferents balls que es practiquen avui dia van arribar en el passat a l'illa des de l'exterior, van ser assimilats pels menorquins i aquests els van adaptar a la seva pròpia idiosincràsia, el mateix es podria fer avui dia: beure de

les arrels dels context cultural que ens envolta i enriquir-los amb influències de l'exterior; en definitiva, permetre'n l'evolució a fi de mantenir la seva vigència.

10.2. Mesures de salvaguarda

La creació i l'existència de nombrosos grups folklòrics en actiu i de les seves escoles de ball, els treballs de recerca que desenvolupen especialistes i persones vinculades amb la música i les danses tradicionals, i el suport de les administracions locals són algunes de les mesures que pren la comunitat per garantir la pervivència en el temps d'aquest tipus de manifestacions culturals. Altrament, hi ha els balladors, sonadors i cantadors que, per iniciativa pròpia, ensenyen els balls i la música populars fora de Menorca.

Les actuacions dels grups folklòrics són d'indole molt diversa. Hi ha les ballades populars a les places, les activitats en el marc de programes que envolten les festes majors dels diferents pobles o les exhibicions en establiments turístics, principalment. Per altra banda, hi ha les actuacions organitzades a iniciativa dels membres del grup folklòric i les que s'organitzen per encàrrec.

La Federació Menorquina de Grups Folklòrics (Femefolk) organitza totes les actuacions en les quals participen diferents grups folklòrics. El Consell Insular de Menorca manté un conveni de col·laboració anual amb la federació amb l'objectiu de preservar i fomentar els balls tradicionals, i atorga subvencions puntuals a grups per difondre els balls populars dins i fora de l'illa. Altrament, el Consell Insular té inclòs el taller de «Ball menorquí» dins el programa Salut Jove i Cultura adreçat als centres d'ensenyament de l'illa. Altres administracions especialment actives en aquesta matèria són els ajuntaments de Ciutadella, es Mercadal i Maó.

El ball menorquí de la jota i el fandango són presents també, tant en forma de tallers, com d'estudi o de demostració, en totes les jornades de cultura popular i de patrimoni cultural immaterial que ha organitzat el Consell Insular de Menorca al llarg dels anys a través de la Comissió Assessora de Cultura Popular, ara convertida en Comissió Assessora de Patrimoni Cultural Immaterial de Menorca.

D'altra banda, l'any 2014 es va crear un grup investigador adscrit a l'Institut Menorquí d'Estudis amb el nom de Grup de Recerca Musicològica de Menorca (GREMe), el qual té l'objectiu, d'una banda, d'impulsar, de manera transversal i interdisciplinària la investigació dels nombrosos hàbits, costums, fets i esdeveniments musicals que es fan o s'han fet a Menorca tant en l'àmbit culte i religiós com en el popular, laboral o d'oci, i, de l'altra i a través seu, d'aprofundir en el coneixement dels mecanismes de relació i d'interacció socials que han conformat la societat menorquina fins a l'actualitat, amb la qual cosa es pretén obtenir, en definitiva, un coneixement més profund del passat i del present de la cultura i la societat menorquines.

Finalment, el Ministeri de Cultura i la Comunitat Autònoma d'Aragó han promogut la iniciativa de treballar conjuntament diferents comunitats autònomes per assolir la inscripció de la jota en la Llista Representativa del Patrimoni Cultural Immaterial de la Humanitat, de la UNESCO, amb l'adhesió de les Illes Balears com a portadores del ball en el seu territori, inscripció que esdevindria una oportunitat per donar-li un nou impuls, fer-la més visible i, en definitiva, contribuir a la seva pervivència futura.

10.3. Protecció juridicoadministrativa

- Llei 18/2019, de 8 d'abril, de salvaguarda del patrimoni cultural immaterial de les Illes Balears
- Inventari del Patrimoni Cultural Immaterial de Menorca (IPCIME), codi 4/004 i codi 4/008

11. Bibliografia

Armstrong, John (1752). *The history of the island of Minorca*. C. Davors. Londres. [Hi ha una traducció de J. Vidal y Sapiña de 1930 reeditada per edicions Nura el 1978]

Alcover, Antoni Maria i Moll, Francesc de Borja (1932-1962). *Diccionari Català-Valencià-Balear (DCVB)*. 10 vol. Palma

Alzina, Robert (2008). «Les tonades de feina a Menorca». Beques d'Estiu 2008. Consell Insular de Menorca. Menorca. Inèdit.

Benejam Vives, Joan (1909). *Ciutadella veyà: recorts d'un quan temps enrera (compreu poch més o manco de l'any 1800 a 1850)*. Estamperia de Salvador Fàbregues. Ciutadella. [Hi ha una edició de 2022, a cura de Josefina Salord Ripoll, publicada per l'Institut Menorquí d'Estudis i l'Ajuntament de Ciutadella dins la col·lecció Petit Format, núm. 44]

Bosch, Damià (2011). *Música i balls populars a Menorca. Inventari de grups folklòrics*. Quaderns de Folklore, 96. Col·lectiu Folklòric Ciutadella. Ciutadella

Bosch, Damià; Mont, Rut, i Serra, Anna (2008). *La indumentària menorquina en el segle XVIII*. Consell Insular de Menorca i Institut d'Estudis Balearics. Menorca

Camps i Mercadal, Francesc (1918). *Folklore menorquí. De la pagesia*. Imp. de M. Sintes Rotger. Maó. [Hi ha una edició del Consell Insular de Menorca i l'Entitat Local des Migjorn Gran de 1986 i una reimpressió corregida de l'Institut Menorquí d'Estudis de 2007].

Camps i Mercadal, Francesc (1978). *Cançons populars menorquines*. Col·lecció Capcer, 7. Institut Menorquí d'Estudis, Consell Insular de Menorca i Entitat Local des Migjorn Gran. Menorca.

Cardona, Bep (2017). *Cançoner popular de Menorca (I)*. Col·lecció Capcer, 33. Institut Menorquí d'Estudis. Maó.

Cardona, Bep (2019). *Cançoner popular de Menorca (II)*. Col·lecció Capcer, 34. Institut Menorquí d'Estudis. Maó.

Consell Insular de Menorca [ed.] (2003). *Menorca, Música, Teatre*. Consell Insular de Menorca. Maó

Costa Truyol, Josep (1993). «Els balls populars a Menorca». *I Jornades de cultura popular a les Illes Balears*. Ajuntament de Muro i Universitat de les Illes Balears. Muro (pàg. 137-159)

Crivillé i Bargalló, Josep (1983). *Historia de la música española. El folklore musical*. Vol. 7. Alianza Editorial. Madrid

Habsburg, Lluís Salvador (1890-1891). *Die Balearen in Wort und Bild Geschildert. Die Inseln Menorca*. 2 vols. Leipzig. [Hi ha una traducció al castellà de la Caixa de Balears "Sa Nostra" de 1980]

Ferrer, Andreu (1981). *Cançonetes menorquines*. Edicions Nura. Menorca

Galmés, Llorenç (1983). *Cançons i balls de Menorca*. Edicions Nura. Ciutadella

Hernández Sanz, Francesc (1908). *Compendio de Geografia e Historia de la isla de Menorca*. Maó

Julià Seguí, Gabriel (2010). *Música i músics a Menorca*. Consell Insular de Menorca i Institut d'Estudis Baleàrics. Menorca

Lindemann, C. F. H. (1786). *Geographische und Statistische Beschreibung der Insel Minorka* (1786). Leipzig. [Hi ha una traducció al català de l'Institut Menorquí d'Estudis de 2002]

Mercadal, Deseado (1979). *El folklore musical de Menorca*. Gráficas Miramar. Palma

Moll Seguí, M. Antònia (1994). *Folklore musical de Ciutadella. Instruments i balls típics*. Ciutadella

Moll, M. Antònia (2001). «Els cantadors de fandango». *Separata de Publicacions de Born*, 8. Cercle Artístic de Ciutadella. Ciutadella

Moll, Maria Antònia; Moll, Xavier (2001). «La música popular a l'illa de Menorca». A: Aviñoa, Xosé (dir.). *Història de la Música Catalana, Valenciana i Balear. Vol VI. Música popular y tradicional*. Edicions 62. Barcelona

Pons Bosch, Jordi; Carreras Jaume, Francesc (2007). *La música a la Ciutadella contemporània*. Consell Insular de Menorca i Ajuntament de Ciutadella de Menorca. Ciutadella

Maó, 23 de març de 2023

Per delegació de la presidenta
El secretari del Consell Executiu
Octavi Pons Castejón
(Decret 427/2019, d'11 de juliol)
(BOIB núm. 97 de 16-7-2019)

